

Світлана Борисова*Кореспондент АрміяInform*

Про першого українця, який здійснив навколосвітню подорож

розповідає директор бібліотеки Ніжинського державного університету, науковий співробітник меморіального будинку-музею Ю. Лисянського Олександр Морозов
20 Квітня 2020, 9:16

Військовий моряк капітан 1 рангу Юрій Лисянський, нащадок давньої шляхетної козацької родини з Ніжина, був одним з організаторів та учасників першої в історії колишньої Російської імперії навколосвітньої подорожі. Ба більше – шлюп «Нева» під його командуванням першим повернувся до Кронштадта, на 13 днів випередивши шлюп «Надія», яким командував Адам Йоганн Крузенштерн у згаданій подорожі. Прізвищем Лисянського назвали острів на Гаваях, півострів, протоку та річку на Алясці, гору на Сахаліні. На відміну від Крузенштерна, ім'я українського мореплавця і мандрівника, дослідника, лінгвіста, географа, етнографа, океанолога, картографа та першого вітчизняного письменника-мариніста тільки тепер проходить шлях від забуття до визнання.

Худ. В.Боровіковський. Портрет мореплавця Ю.Ф.Лисянського, 1809 р.

Мореплавець козацького роду

– Лисянські належали до козацької еліти Гетьманщини. Представників роду бачимо вже у козацькому реєстрі 1649 року. Засновником ніжинської гілки Лисянських був покозачений шляхтич Стефан (Степан), який у другій половині XVII ст. після звільнення з кримського полону оселився у фільварку біля містечка Чорнухи Лубенського полку на Полтавщині, – розповів директор бібліотеки Ніжинського державного університету, науковий співробітник меморіального будинку-музею Ю. Лисянського Олександр Морозов.

Батько майбутнього мореплавця Федір Герасимович, як і двоє його братів та батько, перебував на козацькій службі: починав військову кар'єру писарем сотенної Ічнянської канцелярії та Прилуцької полкової лічильної комісії. Згодом перейшов канцеляристом до Київської духовної консисторії, де 1760-го отримав сан священника та був призначений на парафію Івана Богослова в Ніжин.

12 квітня 1773 року в місті Ніжині, що на Чернігівщині, дружина протоієрея Федора Лисянського Фотина Йосипівна (з козацького роду Якубовських) народила сина, якого назвали Юрієм (Георгієм). Невдовзі батько-священник власноруч охрестив свого новонародженого сина.

Будиночок родини Лисянських біля Богословської церкви, де нині створюється меморіальний музей мореплавця.

Старший син Лисянських Іван пішов дорогою батька і став священником. Своїх менших синів Ананія та Юрія батько віддав на навчання до Кронштадтського морського кадетського корпусу. Подейкують, що протекцію Лисянським склав давній приятель родини, відомий меценат, колишній ніжинський козацький полковник та майбутній канцлер імперії Олександр Безбородько.

«Бойове хрещення» та знайомство з Джорджем Вашингтоном

За словами Олександра Морозова, кадет Юрій Лисянський навчався старанно. Особливо юнакові давалися географія, астрономія та математика. Виявив здібності майбутній мореплавець і до вивчення іноземних мов, картографії та малювання.

У цей час Юрій Федорович потоваришував із нащадком збіднілого роду німецьких баронів з Естляндії Адамом Йоганном фон Крузенштерном (в російській традиції більше відомим під ім'ям Івана Федоровича). Цю кадетську дружбу обидва майбутні капітани пронесуть через все життя.

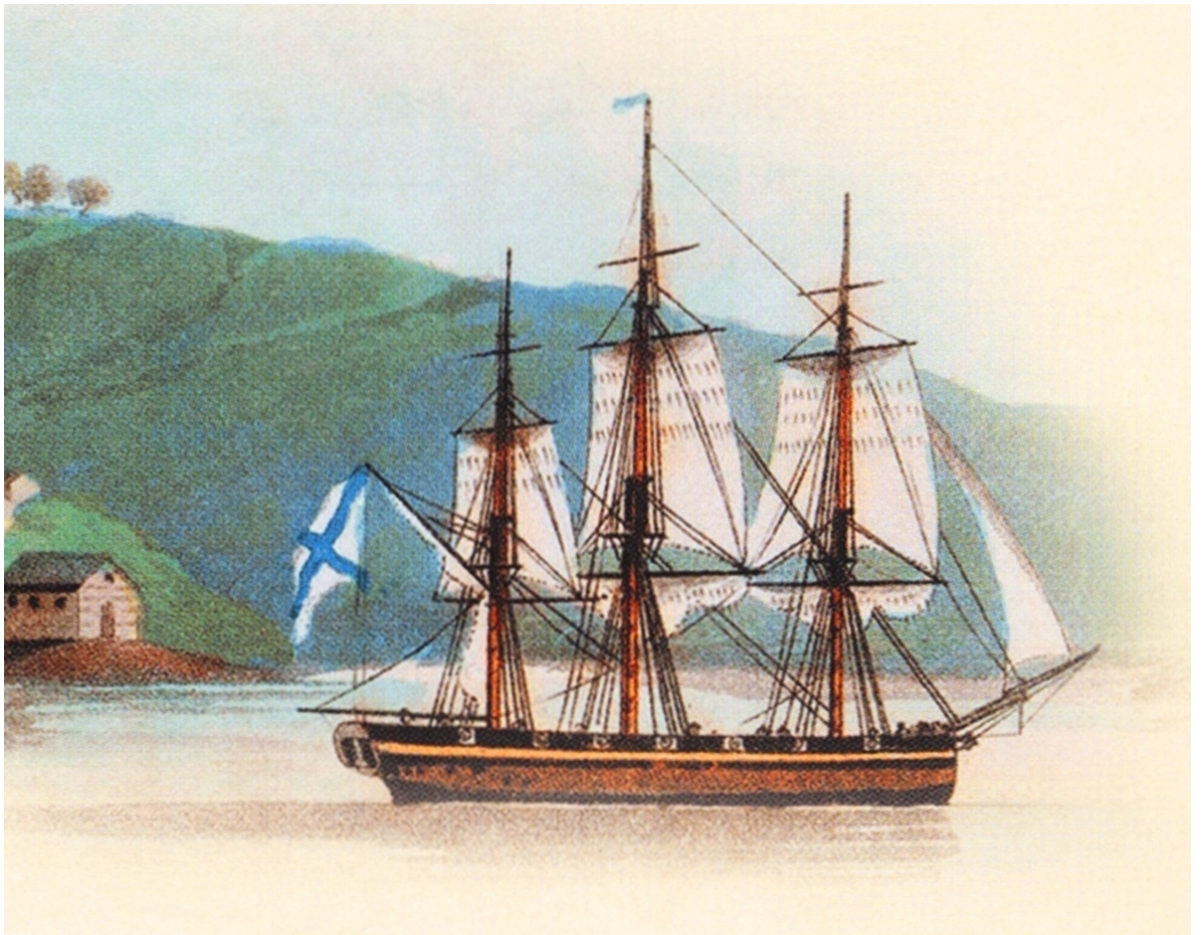
– У травні 1788 року 15-річний Юрій Лисянський достроково закінчив курс навчання, отримав перший офіцерський чин мічмана і був зарахований у штат Балтійської ескадри, – розповів Олександр Морозов. – А вже у липні 1789 року він прийняв «бойове хрещення» у своїй першій морській битві зі шведською ескадрою при острові Гогланд.

– Після служби на Балтійському флоті та отримання чину лейтенанта у складі групи з 16 найкращих випускників кадетського корпусу його відрядили волонтером для набуття досвіду на британський флот. Протягом шести років Юрій Лисянський не тільки вдосконалював навички у мореплаванні, але й багато подорожував – до південного краю Африки, островів Карибського моря та Індії, до берегів США, де й познайомився з першим президентом та творцем американської Конституції Джорджем Вашингтоном. Лисянський самотужки досконало вивчив англійську мову.

Встановив світовий рекорд

У 1799 році Юрій Лисянський повернувся до Петербурга, де отримав підвищення до чину капітан-лейтенанта та був призначений командиром на фрегат «Автроїл». Він несе військову службу на Балтиці. У 1803 році за участь у 18 морських кампаніях та проявлену мужність морського офіцера було нагороджено орденом Св. Георгія 4 ступеня. У вільний від навігації час він самотужки переклав з англійської мови та видав книгу теоретика військово-морської тактики Дж. Клерка «Рух флотів».

Ще під час служби на британському флоті Лисянський та Крузенштерн обговорювали ідею навколосвітньої подорожі з метою географічних досліджень та прокладання нових океанських маршрутів. У 1799 році Крузенштерн навіть подав проєкт такого плавання, але не знайшов підтримки з боку російських чиновників... Здавалося, що ідея навколосвітньої експедиції була похована назавжди, якби нею не зацікавилася приватна російсько-американська компанія, яка займалася торгівлею товарами з хутра. Восени 1802 року капітан Юрій Лисянський відправився вже відомою йому дорогою до Лондона, де на кошти компанії придбав два англійські вітрильники. Шлюпи отримали назви – «Надія» та «Нева». 7 серпня 1803 року обидва судна знялися з якоря та відпливли від Кронштадтського порту у довготривалу навколосвітню подорож. Керівником експедиції було призначено Крузенштерна, помічником – Лисянського.

Протягом подорожі український мореплавець проводив систематичні наукові спостереження в галузі метеорології, гідрографії, астрономії, географії та етнографії, уточнював географічні карти. Прямуючи до Маркізького архіпелагу, шлюп «Нева» зупинився біля острова Пасхи, де Лисянський дослідив острів та уточнив його географічні координати. Зокрема виправив помилку у координатах острова, якої колись припустився Джеймс Кук. Згодом Лисянський та Крузенштерн розійшлися біля Гавайських островів. Шлюп «Нева» взяв курс до острова Кадьяк, берегів якого досяг на двадцять четвертий день важкого плавання.

17 жовтня 1805 року вітрильник упритул підійшов до коралових рифів, де несподівано сів на мілину. За таких небезпечних обставинах був відкритий один із раніше нікому невідомих безлюдних островів Гавайського архіпелагу, який отримав назву «острів Лисянського». Тепер цей острів входить до складу заповідника, що охороняється урядом США як пам'ятка природи.

Під час майже річного перебування на Алясці у 1804-1805 роках Юрій Федорович несподівано потрапив у збройну сутичку з войовничим племенем тлінкітів (відома в історії Аляски як російсько-тлінкітська війна за острів Сітка), а також зібрав цінні етнографічні спостереження та колекцію побутових і ритуальних речей, знарядь праці та озброєння алеутів, ескімосів та індіанців Північної Америки. Після завершення експедиції він упорядкував та описав усі речі, передавши на зберігання в різні наукові та музейні установи. На згадку про нашого земляка-дослідника одна з наймальовничіших північних річок Америки носить назву «річка Лисянського».

Обидва шлюпи зійшлися разом на рейді порту Макао (Південний Китай) 3 грудня 1805 року. Подальший маршрут експедиції пролягав біля берегів Китаю, Індії та Південної Африки. На початку квітня 1806 року біля Мису Доброї Надії Лисянський та Крузенштерн загубили один одного в смузі суцільного туману. Врахувавши нестачу запасів харчів та питної води, Лисянський вирішив повертатися прямо до Європи. Довгий шлях від Кантона (Китай) до Портсмута шлюп «Нева» здолав за 142 дні, не заходячи до жодного порту. Таким чином

було поставлено світовий рекорд зі швидкості та тривалості безперервного плавання на вітрильнику.

5 серпня 1806 року шлюп «Нева» під командуванням Юрія Лисянського увійшов до Кронштадтської гавані. Через два тижні повернувся й вітрильник «Надія», очолюваний Крузенштерном. Так завершилася перша в історії колишньої Російської імперії навколосвітня подорож.

Золота шпага та успіх у Британії

Юрій Лисянський став першим навколосвітнім мореплавцем українського походження, здійснивши при цьому низку географічних відкриттів. Подарунок на пам'ять про навколосвітнє плавання зробили своєму капітану члени екіпажу, подарувавши золоту офіцерську шпагу з написом: «Вдячність від команди «Неви». Одержав Юрій Федорович і державні відзнаки – чин капітана II рангу, орден Св. Володимира III ступеня, грошову премію від Російсько-Американської кампанії та довічну пенсію. У 1820 році король Швеції нагородив його лицарським орденом Меча за успіхи в мореплаванні.

– Утім подальша кар'єра мореплавця українського походження Юрія Лисянського не склалася, на відміну від його соратника Івана Крузенштерна, який дослужився до чину адмірала та директора Кронштадтського кадетського корпусу. Причиною стане неприязне ставлення керівників адміралтейства персонально до українця. Тодішній командувач морського флоту етнічний німець адмірал Василь Чічагов не приховував зневажливого ставлення до «малороса» Лисянського і заперечував будь-які його наукові заслуги. Останньою краплею, що перепополнила чашу терпіння Юрія Федоровича, стало майже шестирічне зволікання з виданням його книги «Путешествие вокруг света...» – пояснив Олександр Морозов.

У 1809 році Юрій Лисянський пише гнівного листа офіційному цензоріві, у якому зазначає: «більше нічого у своїй книзі убавляти не буду!», і подає у відставку в чині капітана I рангу. За три роки опісля він власним коштом, витративши 18 тис. рублів особистих збережень, видає у Петербурзі у двох томах свою книгу: «Путешествие вокруг света на корабле «Неве» в 1803-1806 гг.», а невдовзі друкує надзвичайно важливий додаток до неї – «Собрание карт и рисунков к путешествию Ю.Лисянского». У 1814 році в Лондоні побачило світ англomовне видання книги в авторському перекладі з кольоровими літографіями та науковими додатками. За свідченням критики, протягом перших двох місяців було розпродано більше ніж половину тиражу книги, а розкішний (у червоному сап'яні із золотим тисненням та позолоченими обрізами) примірник видання й дотепер прикрашає бібліотеку Її Величності Королеви Британії у Букінгемському палаці.

У 1824-1827 роках два комплекти унікального видання «Путешествия...» автор особисто передав для бібліотеки Ніжинської Гімназії Вищих Наук кн. Безбородька. Один із них і досі зберігається в Музеї рідкісної книги Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя.

Книги Ю. Лисянського в Музеї рідкісної книги Ніжинського держунверситету

Недосяжні російські архіви та «київський слід» нащадків мореплавця

Вийшовши у відставку, Юрій Лисянський повністю віддався родинним справам. Після повернення з експедиції познайомився з молодою удовою, французенкою Шарлоттою Карлівною Жандр, уродженою баронесою де Брюнольд. У 1807 році вони одружилися. У подружжя Лисянських народилося шестеро дітей: троє синів – Олександр, Юрій, Платон, та три доньки – Марія, Катерина та Єлизавета. Юрій Федорович пильно ставився до виховання дітей, намагався дати гарну освіту та забезпечити майбутнє. Помер Юрій Лисянський 6 березня 1837 року у Санкт-Петербурзі і був похований на цвинтарі Олександро-Невської лаври.

Як повідомив Олександр Морозов, Лисянський був не тільки вправним картографом, але й непогано малював, і після виходу у відставку займався живописом. На сьогодні етнографічна колекція Юрія Лисянського практично повністю зосереджена у Санкт-Петербурзькому музеї «Кунсткамера» і є найповнішим та найціннішим у науковому та історико-культурному значенні зібранням речей корінних мешканців островів Тихоокеанського регіону та Аляски. Для українських дослідників архіви мореплавця наразі залишаються недосяжними, оскільки перебувають у петербурзьких відомчих архівах, і науковцям для доступу до них потрібно мати дозвіл від міністерства оборони РФ.

Етнографічна колекція Юрія Лисянського в музеї «Кунсткамера»

Зі смертю Юрія Лисянського не увірвався ні його рід, ні морська династія. З шести дітей двоє синів обрали військову службу, як і батько здобули освіту у Морському кадетському корпусі. Найвідомішим став молодший син Платон Юрійович Лисянський (1820-1900 рр.), який дослужився до чину адмірала, служив на Чорноморському та Балтійському флотах, був редактором наукового журналу «Морський збірник». Також відомий як письменник, меценат та реформатор військового флоту. Середній син мореплавця Юрій Юрійович, більше відомий як старець Григорій Лисянський, згадав священницьке покликання свого ніжинського діда і став ченцем на Афоні.

На запитання щодо відомостей про сучасних нащадків великого українця, Олександр Морозов відповів:

– У цьому плані нашому земляку пощастило не дуже, на відміну від його соратника Крузенштерна, велика родина якого досі займається популяризацією спадщини свого пращура. В Україні є кілька гілок роду Лисянських, але прямих нащадків саме Юрія Федоровича нам розшукати поки що не пощастило. Відомо, що по чоловічій лінії його онуки, на жаль, померли ще у ранньому дитинстві. Були нащадки по лінії доньок мореплавця, але вони ще у ХІХ ст. виїхали за кордон, у Париж та Флоренцію, і там загубилися... Але ми не втрачаємо надії, оскільки є «ниточки», що надихають на подальші пошуки. Так, нещодавно у Києві на Лук'янівському цвинтарі нам пощастило виявити надгробок, простий металевий хрест із написом: *«Протодиякон кийвського Володимирського собору Юрій Іванович Лисянський, правнук навколосвітнього мореплавця капітана І рангу Юрія Лисянського»*. Народився протодиякон Юрій Лисянський у 1858, а помер – у 1936 році. З'ясуємо тепер, чи був він прямим нащадком славетного капітана, чи належав до бічних гілок родини.

Літконкурс та плани на 2023 рік

Ніжинські дослідники-краєзнавці, військово-історичні товариства, Асоціація ветеранів Військово-Морських Сил України на чолі з відомим громадським діячем, віцеадміралом Сергієм Гайдуком та діючі моряки спільно із науковцями активно долучились до відродження із забуття імені видатного українського мореплавця Юрія Лисянського. Ще у 1974 році ніжинці встановили у центрі міста пам'ятник земляку, біля підніжжя якого лежить великий «адміралтейський» якір.

Пам'ятник Ю. Лисянському в Ніжині (1974 р., скульптор К.Годулян)

На батьківщині мореплавця, в будинку XVIII ст., що належав його батьку протоіерею Федору Лисянському, поступово облаштовується меморіальний музей, відбуваються тематичні заходи. За словами Олександра Морозова, вже вдалось зібрати для майбутньої музейної експозиції факсимільні копії унікальних архівних документів, що стосуються родини та ніжинського періоду життя Юрія Лисянського, старовинні меблі, ікони, книги, побутові та богослужбові речі священника XVIII-XIX ст. Є й надзвичайно цікаві надбання, серед яких народна картина «Козак Мамай», адже такі були у той час практично у кожній оселі нащадків козаків. З морської атрибутики знайшли старовинні карти, креслярське та картографічне знаряддя мореплавців, старовинний німецький компас кінця XVIII ст. для топографічної зйомки, колекції мушель та коралів із тих місць, де бував Лисянський. Ветеран флоту та справжній майстер-«золоті руки», киянин Валентин Степанович Яковенко вже виготовив модель шлюпа «Нева», яка невдовзі займе почесне місце у музеї.

-Ми звертаємося до всіх, хто може допомогти у створенні меморіальної експозиції, саме експонатами морської тематики того часу. Офіційне відкриття музею запланували на 2023 рік, до 250-річчя Юрія Лисянського, – розповів Олександр Морозов. – Уже триває кропітка підготовча робота. У грудні 2019 року у київському видавництві «Темпора» побачило перше українське перевидання книги «Юрій Лисянський. Навколосвітня подорож на шлюпі «Нева» (1803-1806)», яку підготував письменник-мариніст Антон Санченко. Він є ініціатором щорічного літературного конкурсу морської прози «Мателот» для українських письменників. Ми пишаємося тим, що видання підготовлене саме за нашим примірником книги Ю. Лисянського, який до Ніжина передав сам автор.

Презентація книги Ю. Лисянського в Національному військово-історичному музеї в м. Києві

Нещодавно вийшло друком друге, дещо виправлене та поліграфічно осучаснене перевидання книги «Тричі перший: видатний мореплавець та географ Юрій Лисянський» відомого українського вченого-географа Віктора Шевченка (на жаль, вже нині покійного). Книга побачила світ невеличким тиражем ще у 2003 році й стала першим та ґрунтовним вітчизняним дослідженням про земляка-мореплавця. Планує новостворюваний у Ніжині музей видати і своє дослідження про Юрія Лисянського, коли опрацюють усі виявлені архівні документи та артефакти.

На жаль, заходи, заплановані на квітень 2020 року з нагоди дня народження Юрія Лисянського (а саме: старт цьогорічного етапу патріотичної експедиції «Із варягів у греки – український шлях до моря», висадка «Корабельного лісу», тематичні виставки, презентації та конференції за участю ветеранів ВМС України та ліцеїстів військово-морського ліцею), у зв'язку з карантинном перенесені на осінь.

-Якщо все буде гаразд, приурочимо ці заходи до свята Покрови, Дня Українського Козацтва та Захисника Вітчизни, – пообіцяв Олександр Морозов.

Фото надані Олександром Морозовим

<https://armyinform.com.ua/2020/04/pro-pershogo-ukrayinczya-yakyj-zdijsnyv-navkolosvitnyu-podorozh/> - 24 грудня 2020 р.